

Розділ 2. Військове завоювання і соціальні перетворення, липень–серпень 1941 р.

Боротьба за світову гегемонію увінчається успіхом Європи, коли та оволодіє російськими просторами... На даний час головне – це завоювати. Усе інше буде лише питанням організації.

Адольф Гітлер, 17–18 вересня 1941 р.

Прибувши в Центральну Україну влітку 1941 року, нацистські чиновники були приголомшені побаченою бідністю. За радянської сільський ландшафт зазнав змін унаслідок спорудження машинно-тракторних станцій, велетенських зерносховищ і стаєнь для худоби. Однак значна частина колгоспників і селян продовжувала ледь жити через нестатки, а в їхніх будиночках із солон'яною стріхою і простих дерев'яних хатинах часто не було водопроводу, електрики і вікон¹. В очах німецьких завойовників-расистів така «відсталість» тільки слугувала підтвердженням їхнього уявлення про неповноцінність слов'ян і підживлювала колонізаторську місію нацистів наведення порядку й забезпечення поступу в регіоні. Один з офіцерів німецької розвідки заявив, що в Україні сталінізм створив сприятливу основу, на якій німці могли вибудувати свою власну імперію. Він писав, що українці звикли до імперського панування й існування в воєнних умовах, тому їм буде неважко пристосуватися і до німців².

Водночас населення Житомирщини сприймало появу нацистів крізь власну викривлену призму нещодавньої історії й своїх упереджень щодо людей із заходу. Та мало хто з українців, росіян, поляків, євреїв й етнічних німців міг собі уявити, що на них чекало. Вони наївно надавали свої демографічні дані, на основі яких вирішувалася їхня доля; у пошуках роботи вони приходили в центри міст й німецькі штаб-квартири, сподіваючись, що німці будуть справедливими правителями, з якими їхня земля почне економічно процвітати. Багатьох із цих заробітчан так і не дочекалися вдома. Вже за декілька днів і тижнів після окупації місцеве населення усвідомило, що німецькі загарбники часів Першої світової війни відрізнялися від нинішніх нацистських окупантів і те, що німецька *Kultur* та нелюдськість не є взаємовиключними поняттями.

Як серед професійних істориків, так і серед широкого загалу поширена думка, що військове завоювання німцями України було стрімким рухом

на схід, бліцкригом, за якого у Вермахту не залишалося часу виробляти й здійснювати політику в тилу. Проте на Житомирщині німецька армія й СС та поліція Гімлера встановили адміністрацію, що мала владні повноваження з початку липня і аж до прибуття цивільного керівництва в листопаді 1941 року. Саме в цей критичний період нацисти заходилися винищувати євреїв, радянських військовополонених й інших так званих расово й політично неблагонадійних. Початковий період нацистського правління зображувався ще й як медовий місяць у німецько-українських стосунках. Скинувши радянське ярмо, українці могли сповідувати свою релігію, а українських націоналістів підтримували в їхній боротьбі за незалежність. Етнічні німці несподівано для себе опинилися в новій касті арійських еліт. Натомість євреї швидко збагнули, що їм немає місця в новому порядку, але небагатьом удалося уникнути страшної долі. У цьому розділі про військову адміністрацію на Житомирщині розглядається, як серед хаосу перших місяців окупації сформувалася нацистська політика зміни структури населення й геноциду. У ньому показано, як місцевими німецькими правителями нагніталися страх і погрози винищення серед місцевого населення на тлі міжетнічних відносин. Розділ починається оглядом військового завоювання Житомирщини, потім у ньому розглядається реакція корінного населення на нових німецьких правителів і створення військової адміністрації.

Німецька війна на винищення в Україні

Провідні німецькі військовослужбовці й керівники поліції та СС, які спочатку управляли регіоном, прибули з арсеналом смертоносних ідей і сучасною зброєю. У нацистському світогляді напад на Радянський Союз розглядався в контексті війни на винищення в расово-політичній боротьбі проти жидо-більшовизму. На початку 1941 року – а то й раніше – Гітлер, Гімлер, Гайдріх і Гьорінг повідомили високопосадовців збройних сил (ОКВ – головнокомандування Вермахту), поліції та СС і Бюро закордонних справ про неминучі масові вбивства, якими супроводжуватиметься кампанія на сході. Вони домовилися про розподіл обов'язків, що підтверджується такими документами, як договір Гайдріха–Вагнера про діяльність айнзацгруп у зонах бойових дій і в тилу. Військам відводилася роль у цій кампанії не лише на лінії фронту. 13 травня 1941 року Гітлер постановив, щоб армія вживала всіх заходів задля усунення цивільних загроз і нападів. Передбачалося, що військовослужбовці не притягують до суду за дії проти цивільного населення на сході, крім тих випадків, коли «ці дії призвели до ослаблення дисципліни чи безпеки армії». Верховне командування давало військам вказівку знищувати на

місці прибічників і родичів усіх цивільних осіб, які чинили напади на підрозділи армії. Якщо ж не можна було визначити конкретного нападника, то потрібно було застосовувати колективні заходи проти цілих сіл. Німецьким солдатам, які вчиняли злочини проти цивільного населення чи військових Радянського Союзу, не було чого непокоїтися про можливе судове переслідування, оскільки постанова Гітлера виключала притягнення до військових трибуналів за такі дії³.

Уже через кілька тижнів, 6 червня, Гітлер видав свій відомий «Наказ про комісарів», що вимагав негайної страти для політруків та комісарів з-поміж військовополонених Червоної армії. Хоча цей наказ з'явився в письмовій формі в червні, Гітлер ще протягом березня провів низку нарад з верховним командуванням, на яких він виклав свої міркування, що комісарів не слід вважати солдатами, а тому їх можна страчувати як злочинців. Однак не всі заходи, здійснення яких вимагав Гітлер, були схваленими. Як відомо з показів майора Бехлера, які він пізніше давав росіянам, Гітлер хотів почати негайну ліквідацію не лише комісарів, а й радянських офіцерів та інтелігенції, проте він обмежився – принаймні на папері – комісарами⁴.

Наказ про комісарів і меморандум, що з'явився під заголовком «Правила поведінки військ у Росії» напередодні самого вторгнення, були одним з аспектів забезпечення військової підтримки при знищенні радянського єврейства, яке нацистське керівництво запроваджувало під популярним гаслом антибільшовизму. На відміну від попередніх інструкцій ці «Правила» для військ чітко зараховували євреїв до ширшої категорії політичних ворогів⁵.

У «Правилах поведінки військ у Росії» більшовизм зображувався як найзгубніша загроза існуванню німецького народу, а тому безжалісні дії проти більшовицьких агітаторів, озброєних повстанців, диверсантів і євреїв були виправданими, так само як і суцільне знищення активного й пасивного руху опору⁶. Керівник генерального штабу розповсюдив ці «Правила» серед піхоти й охоронних дивізій, у тому числі серед тих трьох (охоронні дивізії 444, 454 і 213), які брали активну участь у військовій окупації Житомирщини в липні–жовтні 1941 року⁷. Таким чином, керівництво німецької армії сприяло підготовці до вторгнення, розробивши й розповсюдивши накази щодо безжалісної ізоляції й ліквідації осіб, які в широкому визначенні вважалися більшовиками й супротивниками, а в більш вузькому – євреями.

За два дні до нападу, на зборах 20 червня, керівники військових охоронних дивізій, призначених для України, обговорили заходи, до яких

незабаром потрібно буде вдатися, щоб утримати завойовану територію. З боку більшості цивільного українського населення вони не очікували особливої ворожості, вважаючи його «дружнім до німців»⁸, але ними був доведений до відома наказ про швидку й жорстоку розправу над озброєними повстанцями й політруками. Уже на той час було зрозуміло, що окремі офіцери, а не військові суди будуть вирішувати долю політичних і расових ворогів. В очах керівництва армії й СС-поліції неминуче кровопролиття на війні поставало єдиним засобом утвердження нового світового порядку.

Наступ Німеччини на Радянський Союз розпочався на світанку в неділю 22 червня. Захоплення України здійснювалося групою армій «Південь» під командуванням фельдмаршала Герда фон Рундштедта (1876–1953), до складу якої входили 6-та армія під керівництвом фельдмаршала Вальтера Райхенау (1884–1942), 17-та армія на чолі з генерал-полковником Карлом-Гайнріхом фон Штюльпнагелем (1886–1944) і 1-ша танкова група, очолювана генерал-полковником Евальдом фон Кляйстом (1881–1954). До німецьких сил приєдналися угорські, словацькі, італійські й румунські війська, які підтримували дивізії Ваффен-СС Гімmlера «Адольф Гітлер» і «Вікінг». Першими сухопутними військами, що 9 липня досягли міста Житомира, була 1-ша танкова група (XXXXVIII корпус); слідом за ними прийшла 6-та армія Райхенау, тоді як на південь від Житомира 17-та армія захопила Вінницю⁹.

Німецькі війська та їхні союзники пронеслися крізь українські міста й села, немов несамовиті грози, про які о цій порі повідомляли військові¹⁰. Над Житомиром в прямому і переносному значенні зібралися і на місто почали падати німецькі бомби. «Ми кинулися до залізничного вокзалу», – пригадував один свідок. «Усі намагалися врятуватися потягами, але німці бомбили вокзал і вагони; серед руїн лежали тіла, а діти голосили за матерями»¹¹. У Могилеві-Подільському люди похапцем збирали свої пожитки, в той час як по гучномовцю повідомлялося, що вже відправляється останній потяг для евакуації. Коли залізниці були понищені бомбардуванням, а на автомобілі, упряжки чи велосипеди не залишалося надії, безліч люду рушили пішки на схід. Та невдовзі вони нашттовхнулися на німців, які обігнали їх й змусили повернутися назад¹².

На початку липня у Хмільник, що на північ від Вінниці, прибули евакуйовані із західної України. Поступово місцеве населення охопила тривога в передчутті нападу німців, і воно кинулось до райвиконкому, сподіваючись дізнатися про порядок евакуації, однак у комітеті їм заборонили залишати свої робочі місця й відмовили в транспортних засобах для втечі. Деяким єврейським мешканцям, що звернулися до місцевого

радянського керівництва, сказали: «Вам немає чого боятися; ви ж не члени партії»¹³. Відчайдушно намагаючись втримати контроль над охопленим панікою населенням, радянське керівництво оголосило, що Червона армія знову взяла Львів, поки члени партії вищого ешелону потайки пакували дорожні валізи й давали розпорядження щодо виїзду на схід. У той же час Сталін наказав зруйнувати промислові підприємства й сільськогосподарський інвентар, якими могли скористатися німці¹⁴. Поплічники Сталіна спромоглися знищити сотні осель навіть у дрібних містечках по всьому регіону і брутално повбивали в'язнів, у яких вони вбачали потенційних нацистських колаборантів¹⁵.

Радянські сили розсіялися по регіону поблизу Бердичева, Коростеня і Вінниці. 7 липня 1941 року німецькі парашутні бригади десантувалися в місті Любар неподалік від Бердичева, де вони зіткнулися з радянськими піхотинцями¹⁶. Перший наліт на Житомир німецькі Люфтваффе зробили ще 9 липня 1941 року. Тим часом 16-та моторизована піхотна дивізія повідомила з Чуднева (близько 40 кілометрів на південний захід від міста), що вони взяли в полон 2000 радянських в'язнів і дезертирів¹⁷. 1-ша танкова група прорвала біля Новоград-Волинського (близько 50 кілометрів на північний захід від Житомира) те, що залишилося від «лінії Сталіна», і взяла Новоград-Волинський 9, а Бердичів – 13 липня¹⁸. Попутно два батальйони важкої артилерії (86-й та 66-й) рапортували 1-й танковій групі, що комісарів і командирів розстріляно і що серед комісарів траплялися випадки самогубства¹⁹.

Окрім бомб, на поля й дороги з неба падали й німецькі листівки. В одному популярному зверненні говорилося про те, що пред'явнику такої листівки гарантовано дружнє ставлення німецької армії і що справжнім ворогом німців були євреї – носії більшовизму. На Житомирщині дезертири Червоної армії йшли до німців з листівками й просили ще декілька «перепусток» для своїх товаришів. У звітах німецької розвідки зазначено, що антисемітський заклик у листівках був особливо «ефективним»²⁰. Не сумніваючись, що листівка – це квиток до збереження життя, місцеві жінки й діти збирали й роздавали їх дезертирам Червоної армії²¹.

Рухаючись вглиб Житомирщини, 1-ша танкова армія повідомляла, що тисячі солдатів Червоної армії здаються; тільки 11 липня німці взяли в полон 18 779 осіб. У битві за Бердичів (8–12 липня) було захоплено понад 5260 воїнів Червоної армії, і ще 1500 здалися після взяття міста. У більшій половині з них були німецькі пропагандистські листівки²². А XXXXVIII корпус зіткнувся в Любарі з 7000 військовополоненими, багато з яких просили «ще листівок, щоб у нас було що-небудь в руках»²³.

Перша реакція на німецьких загарбників

Вакуум влади влітку 1941 року – хай і нетривкий, – коли радянські органи відступили, а німці тільки почали запроваджувати свої правила на Житомирщині, слугує незвичайним екскурсом у соціальну й політичну історію регіону, а також драматичним поглядом на перетворення, принесені війною. Серед хаосу українські націоналістичні лідери з цього й інших регіонів намагалися реалізувати свою політичну мету – здобуття незалежності України. Хтось з різноманітних мотивів намагався отримати посади в німецькій адміністрації. Водночас з того, як реагувало й поведилося населення, вимальовується жива картина стану українського суспільства після сталінізму 1930-х років. На основі цього «зрізу» можна простежити трансформацію житомирського регіону за нацистської окупації.

Населення Житомирщини на момент приходу німців складалося переважно з літніх людей та жінок, які господарювали вдома. Немає нічого дивного в тому, що під час війни в тилу переважали жінки; однак така демографічна ситуація склалася ще й внаслідок сталінської політики 1930-х років, коли безліч молодих чоловіків примусово чи добровільно відправлялися в далекі індустріальні міста в східній Україні, були вивезені або загинули під час репресій, які проводила комуністична партія. Навесні й улітку 1941 року декілька мільйонів чоловіків з центральної і східної України взяли на військову службу в Червону армію або евакуювали разом з нею²⁸.

Решта чоловіків середнього віку була здебільшого або непридатною до військової служби, або мала менш кваліфіковані професії, такі як будівельник чи тракторист; крім того, невелика, але значуща частина чоловіків навмисне залишилася у ворожому тилу як агенти радянської розвідки. Після того, як німці звільнили українських військовополонених, частка чоловіків серед населення зросла й поповнилася більш кваліфікованими й освіченими працівниками, зокрема, агрономами, геодезистами й механіками²⁹. На додаток до порушення співвідношення між чоловіками й жінками, в результаті докорінних демографічних змін утворився глибокий розрив поколінь: існувала очевидна соціальна розбіжність між старшими поколіннями, які ідентифікували себе з днями царизму, й молодшими, які підпали під радянський експеримент. Українці, що досягли повноліття в 1930-х роках, довше ходили до школи й мали кращі навички, пов'язані з проживанням у місті, ніж попередні покоління; однак, як і у їхніх предків, у них зберігався провінційний світогляд³⁰.

Безкраї поля були помежовані ґрунтовими дорогами й вервечками б удинків, які здебільшого являли собою примітивні дерев'яні споруди, побілені кам'яні будівлі чи старі хатини із солом'яними стріхами. Залізниця сполучала основні міста регіону, серед яких найважливішими залізничними вузлами були Житомир і Козятин, проте неподалік від них селяни й далі пересувалися в поля й до інших сіл пішки, велосипедами й кінними підводами. Незабаром німці зрозуміли, наскільки жахливими були дороги. Їхні танки й вантажівки загрузали в багнюці під час літньої негоди. За винятком телефонного і радіозв'язку де-не-де у великих містах, основними засобами поширення й обміну інформацією залишалися газети, офіційні оголошення, сільські й колгоспні зібрання, а також плітки.

Коли нацистські сили вперше потрапили в регіон улітку й восени 1941 року – із бомбардувальниками Люфтваффе, колонами моторизованих дивізій і лавою солдатів, – українські селяни дивилися на цих загарбників із трепетом і непевністю. Для деяких українців німці були дослівно «посланцями Бога»³¹. Ті, що сподівалися на земельну реформу й краще життя, щирозсердно зустрічали німців з хлібом і сіллю³². Німці ж вдало використали антибільшовицьку тему в своєму поході, виступивши в образі «визволителів». Українці в Житомирі вірили, що з поразкою військ Сталіна закінчаться і їхні страждання³³. Українцю, який пережив десятиліття голоду й терору сталінізму і тільки-но став очевидцем руйнувань, спричинених сталінською політикою «випаленої землі», не могло й спасти на думку, що може статися щось гірше³⁴.

У українців насправді була причина сподіватися, що за німецького правління у них буде більше свободи й процвітання. У перші дні війни підрозділи з пропаганди Вермахту скидали листівки й розклеювали плакати, адресовані цивільному населенню. Поміж інших у регіоні розкидали листівки під заголовком «Заклик до українського народу». У них німці проголошували, що українців звільняють від тиранії єврейсько-більшовицьких елементів³⁵. Українців заохочували сповідувати свою релігію, що, на думку німецьких лідерів, сприяло б становленню спокою й порядку. Вони заявляли: «Час атеїзму в минулому. З німецькою владою ви знову можете вільно молитися»³⁶. Набожні українці торжествували. Перш ніж відбудувувати свої понівечені садиби, українські селяни їхали реставрувати найближчі церкви. Священники, які за радянської влади займалися іншими справами, поверталися до духовного сану. З іконами й Бібліями в руках вони прямували до німецьких штаб-квартир і просили дозволу відновити місцеві парафії. 106 священнослужителів Житомирщини відремонтували й відчинили двері шести церков у самому Житомирі й п'ятдесяти чотирьох

у навколишніх районах. Українці масово йшли в церкви й на місцеві цвинтарі, де відправляли обряди хрещення, поховання й літургії. У Коростені священик охрестив десятки молодих і дорослих людей у річці Уж. Ці релігійні обряди здійснювалися за декілька днів по приїзду німців, а деякі з них навіть перед самим їхнім прибуттям³⁷.

У 1941 р. (як, зрештою, і протягом усього періоду нацистської окупації) релігійні обряди перетворювалися на політичне знаряддя антисемітів і націоналістичних активістів. Наприклад, єпископ Української православної церкви з Житомира Полікарп (Сікорський), який не приховував свого антисемітизму, в серпні 1941 р. відвідав у Луцьку похоронну церемонію, на якій ховали понад 3000 жертв кривавої розправи НКВС. Ця подія дала німецьким військовим і СС-поліції можливість розбурхати антиєврейські настрої і забезпечити підтримку погромів серед місцевого населення. Євреїв вони зображували як агентів НКВС, які нищили українство. Українські націоналісти також намагалися скористатися високою емоційністю похорон, щоб поповнити свої ряди³⁸.

Українські націоналісти Похідні групи й Вермахт

У перші тижні й місяці свого правління німці начебто не заперечували проти українського націоналістичного руху. Українські націоналісти обох провідних фракцій встановили зв'язки і навіть проводили вишкіл спільно з Вермахтом і офіцерами розвідки СС при підготовці до операції «Барбаросса»³⁹. Така німецько-українська співпраця сприймалася Організацією українських націоналістів як сигнал, що на їхню ціль здобуття незалежності будуть дивитися крізь пальці, а то й підтримувати її. Поки керівники ОУН організовували власні експедиційні загони – похідні групи, німецьке військове командування і поліція були переконані, що легко зможуть контролювати відносно невеликий і внутрішньо розділений націоналістичний рух.

Дві фракції цього руху, одну з яких очолював Степан Бандера, а іншу – Андрій Мельник, утворили похідні групи, кожна з яких налічувала не більше як десять чоловіків, які розгорнули свою діяльність на Житомирщині влітку 1941 р. Вони діяли в другорядних для Вермахту районах, переважно в сільській місцевості, де проживала більшість українців, а не в містах, де розташувалися німецькі сили. Кожен керівник похідної групи відповідав за двадцять-тридцять сіл⁴⁰. Як правило, вони пересувалися з одного місця в інше у нічний час пішки, хоча вряди-годи користувалися велосипедами, автомобілями чи мотоциклами⁴¹. Багатьом вдалося роздобути посвідчення, видані німецькою армією. Спочатку такі посвідчення

отримувалися офіційно, а пізніше нелегально в друкарні, яку націоналісти таємно заснували в Житомирі⁴².

Зазвичай, прибувши у свій пункт призначення, націоналісти починали з того, що розшукували прихильників, багатьох з яких вже до того знали в підпіллі як колишніх петлюрівців. Мирослав Прокоп, один з визначних лідерів ОУН(б), який згодом став редактором підпільної газети «Ідея і чин», прибув у Козятинський район улітку 1941 р. Після війни він пригадував, як вступав у контакт з українцями:

Їдучи зі Львова до Києва, я робив зупинки в селах Житомирщини; міста, де розташувалися німці, я обминав. У селі я зупинявся у контактної особи, місцевого споборника, який зазвичай організовував там культурні заходи й був найбільш освіченим. Спочатку я вносив ясність у свою приналежність, звертаючись до контактної особи «друже» (а не товариш), а потім повідомляв, що я приїхав з такого-от міста на заході. [Коли я не мав задалегідь визначених контактів] Я підходив звичайно до молодших, яких легше залучити, з широким запитанням на кшталт: «Як, на Вашу думку, з українцями поведуться совети й німці?». Якщо мені не відповідали з приязню, я зникав у п'їтмї ночі. Ми використовували псевдоніми замість імен і назв сіл. Ми писали на тонкому папері для цигарок; його можна було з'їсти, коли б нас упіймали; їжею й усім необхідним нас забезпечували місцеві жителі та борці підпілля⁴³.

Активісти ОУН(б), які з Вермахтом проникли вглиб Житомирщини, мали сміливий план реорганізації всіх аспектів життя в селі, зокрема, створення молодіжних об'єднань (Січей), груп військової підготовки, читацьких клубів, церковних програм, драматичних труп, музичних гуртків, нових шкіл тощо. Їхніми основними завданнями були: 1) встановити адміністрацію ОУН, повноваження якої поширюватимуться на всі сфери українського життя; 2) підняти повстання проти німців і радянських сил з метою утворення Української держави виключно для українців; 3) розбудувати Українську революційну армію⁴⁴. Активісти розповсюджували «Акт відновлення Української Держави», проголошений 30 червня 1941 р. у Львові⁴⁵. Вони зачитували сторінки з книги кишенькового розміру «Історія України» й організовували хори, які співали гімн «Ще не вмерла Україна»⁴⁶.

Представники Бандери вели свої записи про села, ретельно складаючи перелік етнічних груп, віросповідань, віку, занять, імен колишніх петлюрівців і ворогів-комуністів. Писали вони і про міста Житомирщини, змальовуючи занепад влади, мародерство та алкоголізм – суміш хаосу, зло-

чинності й відчаю. У Черняхівському районі один націоналіст із псевдом Корнієнко писав, як командир місцевої міліції, колишній офіцер армії Петлюри, безперервно пиячив. Як зазначає Корнієнко: «Коли він не п'є горілку, то п'є одеколон, тому він не має авторитету серед службовців міліції»⁴⁷. Через його недбальство розграбовано єврейські оселі, міліція у складі двадцяти п'яти чоловік залякувала мешканців і намагалася привласнити єврейське майно. Хоча місцева українська адміністрація звернулася з проханням про передачу вилученого німецькій владі, місцева міліція відмовилася підкоритися і навіть хвалилася награваним добром⁴⁸.

Корнієнко й інші довірені особи Бандери описували страшну економічну ситуацію в українських селах. У місцевості, де діяв Корнієнко, радянська влада знищила порцеляновий завод, на якому було 2000 робітників. Багато безробітних йшли в колгоспи, де вони працювали на землі з надією прогодувати сім'ї. Із села під кодовою назвою Мілка інший націоналіст повідомляв, що в серпні 1941 р. він і ще двадцять два активісти взялися за організацію роботи у низці сіл навколо Житомира, сукупне населення яких складало 21 222 українці, 2649 етнічних німців, 132 росіяни, 7 євреїв і 9 «інших». У населення не було чого їсти⁴⁹. Замість картоплі й хліба місцеві мешканці жили майже виключно на молоці. Сповнений жалю, цей проводир ОУН(б) під псевдом РР писав, що місцевим людям необхідна значна допомога й підбадьорення; коли їм ніхто не допомагає, вони «розбігаються, як миші по норах».

Кампанія українських націоналістів з надання освіти й покращення умов проживання українців зіштовхнулася з німецькою програмою надання привілеїв місцевим етнічним німцям. Призначаючи місцевих фольксдойчів на посади мерів, сільських старост, голів колективних господарств, завідувачів крамниць, начальників поліції і директорів шкіл, нацисти стояли на заваді прагненню українських націоналістів встановити контроль у регіоні⁵⁰. Настільки ж невтішним для українських провідників був і той факт, що етнічні німці, одна з найбільш пригноблених меншин у регіоні, були загалом найменш кваліфікованими кандидатами для таких керівних посад.

Підтримка нацистами фольксдойчів на початку війни

На стадії планування операції «Барбаросса» Гімлер створив спеціальні загони для порятунку фольксдойчів у Росії – зондеркоманду «Росія», які очолив бригадний генерал СС Горст Гоффмайєр⁵¹. Загони Гоффмайєра йшли слідом за Вермахтом і з допомогою зіпо-СД розпочали реєстрацію

фольксдойчів, які переходили під контроль нацистів⁵². Першим місцем призначення Гоффмайера на сході був Житомир, в якому нацистські планувальники сподівалися зустріти волинських німців⁵³.

До того, як на початку вересня 1941 р. до Житомира прибув штаб Гоффмайера, підрозділ айнзацгрупи С (зондеркоманда 4а) уже розпочав там реєстрацію етнічних німців. Службовці цього підрозділу таємної поліції також першими повідомляли про становище фольксдойчів, які вижили після сталінського терору. Вони виявили, що етнічні німці, розкидані по всьому регіону, були загалом «дружньо налаштованими, проте стриманими» і не могли збагнути, яке «значення мала для них ця раптова політична зміна». Незадовго до прибуття німців радянська влада депортувала з Житомира 150 етнічних німців⁵⁴, з інших же великих населених пунктів, таких як Бердичів, було депортовано набагато меншу кількість. Решту етнічних німців оминувало серпневе розпорядження Сталіна евакуювати всіх етнічних німців разом з Червоною армією (поки було видане це розпорядження, Вермахт уже понад місяць хазяйнував у регіоні)⁵⁵. Однак під час боїв дехто з етнічних німців загинув від рук НКВС чи солдатів Червоної армії. Як говорилося в німецьких повідомленнях, у Новоград-Волинському, де мешкало майже 7500 фольксдойчів, НКВС вимагало, щоб вони виходили зі схованок під час дводенних боїв з Вермахтом; по тих, хто виходив, відкривали вогонь⁵⁶. Покидаючи Бердичів на початку липня 1941 р., радянські війська зачистили місто й вбили фольксдойчів. Посеред цієї кривавої розправи, жінки й діти фольксдойчів ховалися в хлівах і землянках-укриттях, а також шукали притулку у українців⁵⁷. Службовці гімлерівської зондеркоманди 4а реєстрували фольксдойчів відповідно до «Списку німецького народу» (DVL), а потім пригощали їх гарячим обідом з польової кухні. Незважаючи на те, що 40% етнічних німців регіону не мали жодного фаху, регіональне німецьке командування почало назначати їх на найвищі адміністративні посади, викликаючи цим гнів серед ненімецького населення⁵⁸.

Тих небагатьох фольксдойчів, які виявилися придатними для роботи в німецькій адміністрації, переводили з однієї установи Райху в іншу і призначали на цілу низку впливових посад. Наприклад, німецький польовий командир у Вінниці найняв у своє відомство пекаря-фольксдойче на ім'я Теодор Кіцман; потім Кіцман працював у СС і поліції, і зрештою, його підвищили до керівника району в адміністрації комісаріату. У розпорядженні Кіцмана як найвищого керівника району в місцевій адміністрації знаходилися сорок сіл з майже 30 000 жителів. Новопризначеним мером Бердичева став російський німець на ім'я Редер. Провідним консультантом у

штабі зондеркоманди 4а був невролог Артур Босс, етнічний німець родом з Одеси, який мешкав у Житомирі⁵⁹. Ще більшої кількості фольксдойчів знайшли негайне застосування, заповнивши ними ряди помічників поліції й перекладачів у військовій адміністрації, особливо у сільських районах. Вони передавали накази нацистів місцевому населенню. Багато хто допомагав викрити місцевих євреїв і брав участь у їхньому винищенні⁶⁰.

Все ж українці суттєво переважали за кількістю етнічних німців, яких взяли на роботу в місцеві адміністративні установи. Багато службовців Райху надавали перевагу українцям тільки тому, що вважали їх стараннішими й надійнішими, ніж фольксдойчі⁶¹.

Оскільки німці намагалися керувати територіями, де купка чиновників зі своїми обмеженими ресурсами мала виконувати явно нездійсненні завдання, спонтанні заходи і блискавичні рішення були звичним порядком дня. Іншими словами, місцеві службовці не квапилися брати етнічних німців на привілейовані посади, оскільки більшість їхніх «расових побратимів» були просто некомпетентними. В результаті цього нацистські лідери мали докладати зусиль, аби переконати німецьких службовців у всіх установах Райху, що етнічних німців потрібно не цуратися чи недооцінювати, а радше підтримати як істинних німецьких жертв «жидо-більшовизму».

Етнічні німці сприймалися українськими націоналістами, державними службовцями й головами колективних господарств як прикра випадковість, яка, однак, могла стати загрозою. Натомість вони були переконані, що куди більша небезпека на них чигає з боку іншої етнічної меншини – поляків, тому що ті історично тут панували, а не так давно, за часів міжвоєнної Польської республіки, переслідували українців й українських націоналістів⁶². Один бандерівський активіст писав, що на тому місці, де його сподвижники викопали яму, щоб поставити хрест, поляки – які, за його словами, були організовані «як чорт» – поставили свій хрест⁶³. Він «перекинувся з ними недобрим словом», але незабаром знайшов краще місце, щоб поставити український православний хрест. Коли перша громада українських вірян у Житомирі гуртом звернулася до священника німецької армії з проханням поновити церковну службу, вони з'ясували, що той був римо-католиком. Багато хто з них був ладен повернутися до католицизму, та, дізнавшись, що католицькі служіння будуть правитися поляками, припинили їх відвідувати. Можна стверджувати, що влітку 1941 р. українці житомирського регіону більш відкрито висловлювали антипольські й антиросійські настрої, аніж антиєврейські чи антинімецькі⁶⁴.

Серед хаосу та терору, спричинених вторгненням нацистів, почала даватися взнаки міжетнічна напруженість. Ця конфліктність була значною мірою результатом суперечливого підходу Сталіна, який, з одного боку, заохочував розвиток місцевої культури, а з другого – здійснював жорстоку радянізацію суспільства. Більшість тих, хто вітав прихід німців улітку 1941 р., раділи поразці сталінізму, сподіваючись, що тепер життя поліпшиться. Та скоро стало зрозуміло, що нацистське поняття «визволення» не збігалось з очікуваннями населення Житомирщини. Політика місцевих німецьких керівників спочатку була хаотичною і нібито прихильною до релігійного життя українців і діяльності українських націоналістів. Однак з часом набирала оберти більш усталений метод правління німців: систематичне залякування і масове насильство. Коли в Житомир прибув командувач містом, полковник Вермахту Йозеф Рідль, він негайно наказав, щоб усіх мешканців було зареєстровано по вулицях і районах⁶⁵. За лічені дні в розпорядженні німецьких військових і поліцейських сил були списки з інформацією про те, хто є українець, поляк, росіянин, етнічний німець чи єврей і де вони мешкають. У Бердичеві Вермахт розклеїв на будинках плакати українською, російською й німецькою мовами, в яких йшлося про те, що того, хто вийде на вулицю між 8-ю годиною вечора й 6-ю годиною ранку, буде без попередження розстріляно, і що «за кожного німецького солдата, на життя якого вчинено замах, буде розстріляно 20 осіб цивільного населення»⁶⁶. Уся худоба й сільськогосподарське спорядження також реєструвалося й обкладалося податками; без дозволу заборонялося виїжджати за межі свого села; торгівля й комерційна діяльність велися тільки за згодою німців; а того, хто пограбував чи оселився в покинутому помешканні, чекала смертна кара. Місцеві військові командувачі вимагали, щоб усю вогнепальну зброю протягом доби було передано меру чи сільському голові. Якщо біля якогось села знаходили зброю, то це село мусило нести відповідальність і підлягало масовим арештам і стратам. Українцям заборонялося користуватися громадським транспортом і заходити в деякі магазини; їжу могли придбати тільки робітники та їхні сім'ї⁶⁷. Німецькі солдати конфісковували худобу й пшеницю; подекуди забирали навіть єдину в господарстві корову чи свиню⁶⁸. Одним із перших німецьких повідомлень у місцевій газеті був заклик сформувати українську міліцію з не більш ніж «100 осіб, озброєних кийками й ножами»⁶⁹. Задум полягав у тому, щоб створити українське ополчення у співвідношенні один ополченець на десять будинків і залучити місцеве населення до забезпечення порядку й безпеки⁷⁰. Ці німецькі накази

й розпорядження, що виходили українською й російською мовами і часто містили підписи місцевих українських й етнічних німецьких колаборантів, не були порожніми погрозами, спрямованими тільки на те, щоб через страх добитися покірності місцевого населення. Військові, керівництво СС і місцеві колаборанти ретельно пильнували за виконанням усіх цих наказів.

Між липнем і жовтнем 1941 р., у період військової окупації регіону, силами армії й поліції СС було страчено десятки тисяч радянських військовополонених і цивільних (в основному євреїв). Геноцид розпочався під прикриттям війни в «ейфорії перемоги». Німецькі окупанти надзвичайно швидко забезпечили адміністративний розподіл обов'язків для виконання цих цілей, прагнучи передусім порядку й координації дій, а також, щоб швидше впоратися з «неприємною», але необхідною для режиму роботою. Жертви були паралізовані швидкістю і розмахом цих дій, раптово усвідомивши злі наміри самопроголошених нацистських «визволителів».